

*Галактіонова І. В.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології,
глобалістики і публік релейшнз
Університету „Україна”*

ГРОМАДЯНСЬКА НЕПОКОРА ЯК ЯВИЩЕ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СУСПІЛЬСТВА

Незважаючи на те що, поняття громадянської непокори невдовзі відзначить свій стошіддесятирічний ювілей в науковому світі, в українських реаліях воно стало досить поширеним тільки в останні декілька років. Феномен кольорових революцій останніх років сколихнув інтерес до громадянської непокори як форми політичної участі. Завданнями даної статті є дослідити причини цього факту, визначити можливі позитивні і негативні наслідки цього явища, з'ясувати, яке значення має явище громадянської непокори для процесу становлення громадянського суспільства в Україні і яке місце це явище посідає в загальній концепції політичної культури.

Актуальність дослідження зумовлена триваючим процесом становлення в Україні громадянського суспільства, необхідністю вивчення проявів громадянської прямої дії, що свідчить про поступове перетворення українського народу з об'єкту державної влади на повноцінний суб'єкт влади.

Серед методів, які були використані для вивчення зазначеного вище явища громадянської непокори, слід назвати наступні: метод описового аналізу, метод історизму, метод систематизації даних, метод спостереження, порівняння, логічний аналіз і синтез.

Кількість наукових праць на предмет вивчення явища громадянської непокори є досить обмеженою в Україні. Є декілька праць, присвячених вивченню суміжних понять, таких як, наприклад, пряме волевиявлення, ідеологія ненасильства, політична толерантність, теорія справедливості, легітимність політичної влади, громадянські права і свободи. Шкода, бо якщо поглянути на історію Радянської України, а також дорадянської України, ми знайдемо чимало прикладів досліджуваного явища. Зрозуміло, що в радянські часи ні про яку громадянську непокору й мови бути не могло, тобто не йшлося про те, щоб це обговорювати і тим більше описувати. І тільки доба незалежності дала можливість всебічно вивчати таку форму політичної участі як громадянська непокора. Тож серед вітчизняних дослідників, які так чи інакше вивчають цю тему, слід назвати прізвища В.Д. Бабкіна, А. Колодій, П.Ф. Мартиненка, Ю.С. Шемшученка, А. Ткачука, М.О. Паламарчука, В. Речицького, С. Ковтуна, М. Тура.

Що стосується закордонних досліджень, тут справа з кількістю і якістю набагато ліпша. Вочевидь це пов'язано з тим фактом, що закордоном явище громадянської непокори активно вивчається ще з часів Генрі Торо. Тож слід назвати прізвища Ханни Арендт, Еріха Фрома, Махатми Ганді, Мартіна Лютера Кінга, Джона Ролза, Марека Новіцького, Майкла Рендла, Джин Шарп, Д. Коена, Ендрю Арато, Рональда Дворкіна, П. Денхоффа, П. Вірно, К. Шмідта, Апрусяна Р.Г., Ю.А. Мельвіля, Мальцева Г.В., М. Валцера як авторів, які присвітили свої праці вивченню явища громадянської непокори.

Отже, поняття «громадянська непокора» (англ. – civil disobedience) в сучасному його розумінні почало вживатись з 1849 року, коли американській шкільний директор Генрі Торо (Henry David Thoreau) на знак ненасильницького протесту проти несправедливих законів припинив сплачувати державі податки і, як наслідок, написав відоме есе «Про обов'язок громадянської непокори». У ХХ-му столітті найвідомішими втілювачами мирного протесту та свідомого порушення встановлених правил стали індієць Махатма Ганді та темношкірий американець Мартін Лютер Кінг.

Якщо поставити за мету знайти, як з точки зору українського права регламентується поняття громадянської непокори, провести пошук у нормативно-правовій базі законодавства, побачимо, що в Україні такого поняття не існує. Не існувала такого поняття також і в радянському праві. Виходить, це не юридичне, а суто політичне поняття. Незважаючи на брак визначення громадянської непокори в праві, як соціальне явище вона існувала в СРСР ледве не від встановлення Радянської влади. Цікаво, що поняття, «акції громадянського протесту» використовувалось радянської пресою виключно стосовно західних борців за права темношкірого населення, пацифістських або профспілкових рухів.

В світовій історії поняття громадянської непокори і різновиди акцій громадянського протесту з'явились в період становлення громадянського суспільства. Проте тільки відносно нещодавно масові рухи протесту почали розглядатися як раціональне і організаційне джерело суспільних процесів. До 1960-х років в США масові рухи протесту вивчались в ключі парадигми колективної поведінки. Яка використовувалась для пояснення масових тоталітарних рухів. Громадський рух розглядався як антисоціальна поведінка груп людей, що виникла як реакція на соціальну напруженість. Вважалося, що рухи виникають стихійно і являють собою лише тимчасову дисфункцію соціальної системи. Так чи інакше – сутність громадянської непокори полягає в конфлікті, що виникає внаслідок серйозних протиріч між мораллю і правом.

Усі існуючі в літературі визначення поняття громадянської непокори подібні за своєю суттю. Визначення громадянської непокори можна узагальнено сформулювати так: навмисне, свідоме адміністративне порушення закону або громадського порядку з метою привернення уваги представників влади та громадської думки до необхідності змінювати законодавство, примусити владу змінити політику або вирішити певну гостру проблему.

До ознак громадянської непокори слід віднести наступні:

- ненасильницькі методи боротьби, що має виключати можливість використання сили з боку опонентів;
- непокора якомусь конкретному закону або дії влади, але в межах дотримання правопорядку й вірності принципу верховенства права;
- акції громадянської непокори можуть мати прямий (невиконання закону, що викликає протест) і непрямий (невиконання інших законів) характер;
- акції повинні носити показовий, публічний характер з поясненням своїх намірів;
- ключовим моментом усіх акцій непокори є прагнення їх учасників витримати будь-які наслідки своїх дій на знак серйозності своїх намірів;
- практика громадянської непокори визнає як активне порушення закону або правопорядку, так і пасивне ігнорування його вимог;
- підставою для громадянської непокори є переконання, що той чи інший закон, або дія влади є аморальною, несправедливою;
- акції громадянської непокори можуть бути організовані як однією особою, так і групою однодумців, а також іншою спільнотою або союзом спільнот.

Завдання акцій громадянської непокори можуть бути різні: від проведення конкретних реформ, задоволення конкретних вимог громадян до повалення діючого уряду або навіть політичного ладу. Генрі Торо на тему мети громадянської непокори висловився так: «Якщо говорити конкретно і як громадянин, а не як ті, хто заперечує будь-який уряд, я вимагаю не скасування уряду негайно, але його негайного покращення. Нехай кожен оголосить, який уряд він готовий поважати, і це вже буде кроком до такого уряду» [11]. Утім головною метою таких акцій завжди є одне – привернення уваги влади і громадськості до певної проблеми у ненасильницькій спосіб.

Існують певні політичні умови, за яких можливою є така форма політичної участі. Наприклад, Джон Ролз вважає, що громадянська непокора можлива лише в умовах тієї соціальної моделі, яку прийнято називати відкритим суспільством (Карл Поппер). Саме Ролз

дав філософське-політичне обґрунтування громадянської непокори в рамках теорії конституційної демократії. Він розглядав громадянську непокору як одну з форм демократичної опозиції публічній волі [1]. Крім того, навряд чи громадянська непокора може бути можливою в державі з недемократичним типом політичного режиму. Тобто навіть якщо громадська акція в державі з авторитарно-тоталітарним режимом має ознаки непокори, своєї мети вона напевно не досягає – учасників такої акції чекає не задоволення їх вимог, а нещадна розправа. Марек Новіцькі вважає, що для успіху акцій непокори головною умовою є проведення їх у правовій державі [7]. Звісно, головною ознакою акції громадянської непокори лишається невикористання сили для досягнення мети. Також в сучасності однією з ознак (хоча й необов'язковою умовою) акцій громадянської непокори є масовість подібних заходів. Це відповідає суті громадянської непокори – публічна демонстрація волі певної кількості громадян, що не згодна з волею більшості.

Методи, до яких вдаються учасники акцій непокори, як було вже вище зазначено, відрізняються передусім незастосуванням сили. Це різноманітна тактика колективних дій – масові мітинги, страйки, бойкоти, перешкоджання здійснювати повноваження представникам органів влади, відмова від співробітництва, несплата податків, масова відмова користуватись державним транспортом, відвідувати громадські заклади та інше.

Як приклад, наведено кілька прикладів застосування методів ненасильницької боротьби під час акцій проти режиму Слободана Мілошевіча в колишній Югославії: марші повз будівлі влади і будівлі проурядових ЗМІ; походи на Белград з відповідною агітацією по дорозі; студентські страйки за участю також викладачів і учнів старших класів гімназій; публічні виступи, наприклад, під час антрактів в театрах; гамір на вулицях і дорогах; гасла, спрямовані проти влади; світлові сигнали на знак підтримки опозиції; конфетті; прапори; пародії; ляльки президента Мілошевича та його дружини; конструктивні акції, спрямовані на прибирання місць, засмічених демонстрантами політичних опонентів; заяви професійних організацій; ігнорування державних новин; блокування телефонних ліній; акції на проїжджих частинах і пішохідних зонах; свята; похорони; масовий одночасний вигул псів; умисні корки на дорогах; розважальна програма для військових і поліції; активна неполітична участь студентів, зокрема руху «Опір»; участь представників церкви [14].

Як можна зазначити, не всі методи, незважаючи на незастосування сили, є такими вже й нешкідливими. Головне – це привернути увагу до себе увагу, а найкраще увага звертається на те, що заважає, створює незручності, загрожує втратою часу, коштів, престижу. На цей розраховують організатори акцій непокори – створити проблеми уряду, після чого і представники влади, і пересічні люди мусять замислитись над тим, на що досі не звертали уваги і почнуть якимось чином реагувати. Наприклад, 1 грудня 1955 року чорношкіра американка Роза Парк відмовилась поступатись місцем білому американцю в громадському автобусі. Суд наклав на неї покарання у вигляді сплати штрафу 14 доларів. Під час проповіді пастор Кінг закликав чорношкірих американців відмовитись від користування громадським транспортом. 381 день вони ходили пішки і перемогли [5].

Вище йшлося про те, що громадянська непокора перетинається з іншими явищами з політичного життя соціуму, наприклад, таким атрибутом демократичного суспільства як громадянські права і свободи. У європейських національних правових системах право на розумність закону визначено як одне з громадянських прав. П'ята поправка до Конституції США вимагає справедливості закону, що органічно пов'язано з вимогою його розумності. Поправка перша встановлює, що Конгрес не повинен видавати законів, що обмежують право народу мирно збиратися і звертатися до Уряду з петиціями про припинення зловживань [9]. Відповідно, народ має право не коритися несправедливим законам, це не суперечить його громадянським правам, які гарантовані Верховним Законом – Конституцією. Це вирішує тривалу суперечку щодо обґрунтованості необхідності в демократичному, правовому суспільстві вдаватися до такої форми протесту як свідоме невиконання встановлених законів або непадкорення аморальному уряду та іншим органам влади, тобто громадянської

непокори. На підтримку тези про вищість закону морального над юридичним виступають багато відомих в світі політологів. Наприклад, Рональд Дворкін і Джон Ролз, які стоять на позиції вищості морального права індивіда, хоча з юридичної точки зору поведінці непокори виправдання немає [12]. Еріх Фром досліджуючи психологічні основи явища громадянської непокори відзначив високу духовно-творчу силу нескорення як виходу людина за межі авторитарного правила системи [16].

Практика громадянської непокори визнає як активне порушення закону, так і пасивне його ігнорування, як здійснення протизаконних дій, так і невідкорення загальноприйнятими нормам. Як підтвердження, можна навести слова Генрі Торо: «Я вважаю, що ми маємо бути насамперед людьми, а вже потім підданим уряду. Бажано виховувати не стільки повагу до закону, скільки повагу до справедливості» [11]. Свої слова він підкріплює прикладом несправедливого ставлення з боку офіційної влади до таких історичних постатей як Христо, Коперник, Мартін Лютер, Джордж Вашингтон і Бенджамін Франклін. На думку Торо, застосування громадянської непокори зможе гарантувати подібні прикрі історичні помилки.

В цьому контексті постає також інше питання – де розумна межа застосування громадянської непокори? Якщо складеться така ситуація, коли непокора набуде характеру масового беззаконня і повага до демократичних процедур буде підірвана, а суспільство стоятиме на межі анархії? Таке питання постає в зв'язку з тим, що акції громадянської непокори можуть стати провісниками руху тотального опору режимові і перерости у насильницькі форми боротьби з ними. Загально прийнято вважати, що в умовах диктатури, окупаційного режиму такий супротив є виправданим морально, але якщо він має місце в рамках системи, що поважає і захищає права громадян, тоді це досить суперечливе питання, яке вирішувати треба вже за конкретної історичної ситуації.

Ще одним поняттям, яке корелює певним чином з громадянською непокорою, є толерантність (від лат., *tolerantia* – терпіння). Це обачне рішення не забороняти, не обмежувати і не оспорювати поведінку, яку хтось не схвалює, навіть якщо є потрібна для цього влада, сила, авторитет. Межа політичної толерантності знаходиться там, де шкода від неї починає перевищувати користь. Політична толерантність – ознака демократичної, мудрої, сильної держави.

Давня і нова історія знає багато випадків, коли люди страждали через свої політичні, релігійні, культурні переконання. Багато хто з таких осіб залишився невідомим, імена багатьох навпаки стали легендою. Перші християне страждали через свої переконання і здійснили чимало актів громадянської непокори, прагнучи примусити сучасне їм суспільство з їхніми переконаннями. Але все ж таки сучасна нам теорія громадянської непокори починається з прикладу американця Генрі Торо, який жив у XIX сторіччі. 1846 року він був заарештований за відмову платити виборчий податок на тій підставі, що держава, на його думку, підтримувала інститут рабства, сучасна йому виборча система видавалася неефективною, через те, що переможці виборчої кампанії рахувалися лише з думкою законослухняної більшості добропорядних громадян. Акція Торо не мала якихось особливих практичних наслідків окрім написання ним есе «Про обов'язок громадянської непокори» (1849), де він писав: «Я ні на мить не можу визнати своїм урядом організацію, яка править рабами...Єдиний обов'язок, який я можу визнати, полягає в тому, щоби весь час чинити так, як я вважаю за потрібне» [11].

Приклад Генрі Торо став духовним взірцем для інших суспільних, політичних і культурних діячів. Російський письменник-гуманіст Лев Толстой закликав людей усвідомити власну участь у суспільному злі і в ненасильницький спосіб відмовити державі у підтримці. Рух суфражисток у Великобританії початку XX сторіччя використав громадянську непокору у боротьбі за виборче право жінок. Найяскравішим прикладом ненасильницької боротьби є діяльність індійського юриста Мохандаса Ганді. Завдяки цій людині ідеологія і практика громадянської непокори набула масового характеру. «Ненасильство – зброя сильних. У слабких це з легкістю може бути лицемірством», - писав він [3]. Він доводив, що за

допомогою акцій громадянської непокори можна вирішити соціальні проблеми, достукатись до сумління людей, підняти рівень національної самосвідомості, сконцентруватись на вирішенні конкретних проблем в межах широкої політичної боротьби. Між іншим, Ганді переконував, що до акцій непокори слід вдаватися лише після того, як докладено всіх зусиль, щоб переконати або попросити, але всі вони виявилися безрезультатними.

Ідеї Ганді знайшли відгук в Африці (Гана, Кенія, ПАР, кінець 1940-х років), де політики нового покоління виступали з ідеями громадянської непокори для захисту прав мирного населення колоній, а також в США 1950-60-ті роки (рух за громадянські права на чолі з Мартіном Лютером Кінгом) під час боротьби проти расової сегрегації і дискримінації. 1965 року американські індіанці почали проводити акції громадянської непокори у формі демонстративного рибальства в забороненій зоні, відстоюючи тим самим своє давнє право на це заняття. В таких заходах, що тривали понад рік, взяло участь більше 56 племен. Також серед прикладів застосування громадянської непокори слід згадати події 1985 року у Судані, коли протестанти домоглися відставки президента Джафара аль-Німейрі; події червня 1989 року в Пекіні на площі Тяньаньмін, але весь світ пам'ятатиме, як владою були жорстоко подавлені вимоги студентів щодо демократизації країни.

Але не завжди акції громадянської непокори мають суто політичний характер. Досить поширеною практикою є також організація акцій непокори з метою привернути увагу до певної соціальної проблеми або питання у політиці місцевого самоврядування. Наприклад, 1990 року громадська група «Американські інваліди за доступний громадський транспорт» організувала акцію, учасники якої в інвалідних візках забралися сходами Капітолію. 26 липня 1990 року Конгрес прийняв закон, що гарантував інвалідам зручний вхід і вихід з громадського транспорту, а також будівель [13]. Це стало гарним прикладом для урядів європейських країн. Також до акцій громадянської непокори можна віднести свіжі приклади з України, коли мешканці певної вулиці, двору, будинку, гуртуються і перешкоджають будівельникам або власникам землі будувати нові споруди на їхньому подвір'ї за рахунок дитячих майданчиків і зелених насаджень. Теж сюди можна віднести екологічні акції. Наприклад, з перешкоджання захороненню ядерних відходів у певному місці. На жаль, не завжди такі акції закінчуються мирним вирішенням проблеми.

В контексті даної статті неможливо оминати тему так званих «кольорових революцій». Методи громадянської непокори широко використовуються організаторами таких подій в пострадянських країнах і подекуди це призвело до зміни урядів в цих державах. І тут постає питання – чи насправді події «кольорових революцій» є виразом громадської волі і перемогою справедливості, чи тут не обійшлося без маніпулювання громадською свідомістю, гри на емоціях і настроях пересічних громадян з метою приведення до влади певної політичної сили за будь-яку ціну? З одного боку, ненасильницьке порушення законів, що здійснюється в ім'я демократичних цінностей, слугує укріпленню суспільства, є мірою дозрілості суспільства. З іншого боку, маніпулювання масовою свідомістю є досить небезпечною для демократії річчю – виходить, багатотисячні, тривалі акції громадянської непокори під антикорупційними та радикально-демократичними лозунгами можуть бути всього лише інструментом боротьби політичних технологів за перемогу в політичних перегонах їхніх грошовитих клієнтів, а думки, переконання і настрої великої кількості пересічних громадян насправді нічого не значать самі по собі. Тут ключовою є ідея народного суверенітету і поняття громадянської чесноти Ж.Ж. Руссо, де народ, який свідомо вийшов на вулицю, протиставляється масі, якою маніпулює режим. Ставка робиться на пріоритет закону морального над конкретним законом будь-якої держави, що дає право давати відсіч порушенням прав людини і громадянина. Але метою всіх кольорових революцій було повергнення політичних опонентів, що вже суперечить сенсу громадянської непокори, який полягає не в досягненні перемоги на супротивником, а в подоланні несправедливості як у свідомості людей, так і у діяльності.

Так чи інакше, «кольорові революції» змінили хід історії саме завдяки широкомасштабним, добре організованим акціям громадянської непокори. Громадянська непокора може бути дуже ефективною зброєю впливу. Згадаймо, саме завдяки багаторічній, ненасильницькій боротьбі індійців під керівництвом Мохатми Ганді, Великобританії довелося надати Індії незалежність. Це означало, по суті, крах не лише найбільшої імперії – Британської, але й усєї колоніальної системи взагалі.

Зріле громадянське суспільство неможливе без адекватного сприйняття такого явища як громадянська непокора. Акції непокори кидають виклик соціальним цінностям, законам і політиці держави. Те, в який спосіб, влада реагує та такі виклики, власне і є характеристикою громадянського суспільства. Таким чином, громадянська непокора є показником можливості плюралізму в конкретному суспільстві. Також акції непокори сприяють втіленню в політичних процесах вимог моралі, зменшенню латентної взаємодії політичних гравців у процесі прийняття публічно важливих рішень. Громадянська непокора може стати попередженням політичній еліті, коли її непопулярна політика загрожує інтересам великої кількості людей.

Функціонування демократичних інститутів значним чином залежить від типу пануючої політичної культури в конкретному суспільстві. Безсумнівно, що громадянська непокора є елементом політичної культури суспільства. Якщо звернутися до відомої типології політичної культури Габрієля Алмонда і Сіднея Верби, то напевно, явище громадянської непокори найкраще пасує до типу політичної культури участі, а також частково до піддансько-учасницького і патріархально-учасницького типів [15]. Тобто в межах цих типів, а також громадянської політичної культури, взагалі можливе існування такого явища як громадянська непокора. Нагадаємо, політична культура участі – (Participat Culture) характеризується сильною орієнтацією на існуючу політичну систему і на активну участь в політичному житті суспільства. Носії такої культури є слухняними щодо влади і шанують її. Натомість вони очікують і потребують від влади відкритості на вимоги громадян, реакції на їхні потреби, прагнення, скарги. До влади вони ставляться не тільки з необхідністю виконувати всі її рішення і вимоги, але й з бажанням своєї участі в процесах прийняття й виконання цих рішень. Піддансько-учасницький тип політичної культури частково знаходиться під впливом того, як парафіяльна культура перетворюється на підданську. Тут істотна частина населення набуває орієнтації участі в той час, коли більшість громадян залишається орієнтована на авторитарні правлячі структури і має набір пасивних самоорієнтацій. Прикладом можуть бути Франція, Німеччина, Італія в XIX і на початку XX ст. Це класичний приклад структурної нестабільності зі зміною авторитарних і демократичних урядів. Патріархально-учасницький тип політичної культури властивий розвитку багатьох новоутворених держав. Більшість таких держав має домінуючий тип парафіяльної політичної культури, але зазвичай нові структурні норми, що впроваджуються, належать до типу культури участі.

Цілком справедливо стверджувати, що логічним підсумком акцій громадянської непокори буде ситуація коли держава і закон підуть на поступки справедливій моральній вимозі, якщо за цим стоять маси людей, що свідомо наполягають на її виконанні. Головний сенс демократії – державні діячі слугують народові, а не навпаки. Тобто явище громадянської непокори має цілком позитивний сенс для розвитку і стабільності політичної системи, звісно, за умови якщо воно не використовується представниками політичних сил як засіб маніпулювання свідомістю громадян і якщо акції не набувають характеру масового беззаконня, що безпосередньо загрожує безпеці інших громадян і цілісності держави.

У підсумку можна зазначити, що тема концепту громадянської непокори є досить перспективною з точки зору розвитку громадянського суспільства. Мається на увазі всебічне вивчення аспектів цього явища, зокрема, в межах суспільних курсів в шкільній програмі і програма вищих навчальних закладів, як це зробив вчитель з Чернігова Сергій Буров [3].

Література:

1. Аперсян Р.Г. Гражданское неповиновение. // Этика: Энциклопедический словарь. М.: Гардарики, 2001. – С. 93-94.
2. Аперсян Р.Г. Гражданское неповиновение – в политической теории и социальной практике (Джон Ролз и Мохандас Ганди). // Насилие и ненасилие: Философия, политика, этика. Материалы международной электронной конференции... auditorium.ru / Под ред. Р.Г.Аперсяна. М.: МИОС, 2003. С. 54-70.
3. Буров Сергій. Особа і місцева громада. Проект факультативного курсу для 9-го класу <http://www.khpg.org/index.php?id=1070822920>
4. Дворкін Рональд. Серйозний погляд на права / Пер. з англ. – К.: Основи, 2001. – 519 с.
5. Ковтун С. Рассуждения о гражданском неповиновении. Часть 1 <http://h.ua/story/23363/>
6. Мальцев Г. В. Существует ли долг гражданского неповиновения? http://ni-journal.ru/archive/2005/n2_05/ubilmysl2_05/maltsev2_05/
7. Новицькі Марек. Фрагмент лекції «Правова держава» [в:] Сергій Буров. Особа і місцева громада. Проект факультативного курсу для 9-го класу <http://www.khpg.org/index.php?id=1070822920>
8. Опыт ненасилия в XX в.: Социально-этические очерки. М.: Аслан, 1996.
9. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна. – К.: Генеза, 1997. - С. 83-84.
10. Ролз, Джон. Теорія справедливості / Пер. з англ.. – К: Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2001. – 822 с.
11. Торо Г.Д. О долге гражданского неповиновения // Торо Г.Д. Уолден, или жизнь в лесу. – М.: Наука, 1978 <http://www.philosophy.ru/library/vopros/Thoreau.html>.
12. Тур М. Демократична легітимність і громадянська непокоря: теоретичні контури http://www.democracy.kiev.ua/publications/collection/conference_2006/section_9/Tur.pdf.
13. [Философский энциклопедический словарь http://www.krugosvet.ru/articles/129/1012987/1012987a1.htm](http://www.krugosvet.ru/articles/129/1012987/1012987a1.htm).
14. Югославия, опыт борьбы без применения силы (27 конкретных приемов) http://www.zasvobodu.net/activity_yugoslavia1321.html.
15. Almond Gabriel A., Verba Sidney, The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations, Princeton, 1963. P. 12-26.
16. Fromm E. On Disobedience and Other Essays. Harper & Row Publisher, 1981; Fromm E. Disobedience as Psychological and Moral Problem // Morality and the Law. Ed. by Baird R. and Rosenbaum S. Buffalo, N.Y., 1988. P.93-99.